मनोरमा

३१ नन्वेवमाकर्मीत्येत्र भाव्यान्तम भविष्यतीति चेन्न एकवचनमुपलक्षणं तेन करिष्यते इति
सिद्धान्तात् हूकृतश्चिह्नस्य सोऽपि दीर्घत्वात् ॥ न धातोर्विगृहत्तावरिभावपावर्ण्यकेन
स्यादिति वाच्यम् तस्याविशिष्ट ह्रवापाद्नविधिपदत्वात् । अधातु रिया रिपर्षु हास
यस्रे तवचा वर्षेषुसंभवेत न याकिंउत्ते तार्षेत रिसुक्तम् ॥ एतम् एधिङ्नामिसि सू
पत्र वैभाग्रोधपन्तित म्लो ... ङः पघु पिवर्णु हासानार्थमित्यं नामपति अन्तवकिपार
पिधातुप्रसपवर्ष्ट्रश्ननिात्सा॥ अधीते पावकङ्इति माधिपूर्वस्येङङःप्रवोगात ॥ विशि
कुरुपार्थयान्तनुकेयस्त्र:। इङ् मध्यम नेइसाधुर्यति ईश स्तुग्रपये समुसपा
षारैपात् ॥ वकेक्तव्यनर्थकः । यावशामा रषितहर्षप्रतीतेः ॥ मेवाव धेश्चविन्क
वप्रयमापाग्रकर्त रिवकारके संस्तापाइति विभक्तिकारक गृह त्तापानक्षिव ३१
पुर्वकस्यापैप्या नित्पत्यकस्त्रनाक्षेति ॥ अतेर्यन्तकष्यम भातुरेलर्थकइतितप
महसम क्ति पाणवकसंपिनाधातुसाबोगात ॥ अतेषितन्तर्हितिचेतसस

नभिवपुनामन्यसहशाधिकत्वो तथा दूर्षगतिः २

तिष्ठतिवेध एवास्तस्मध्यापतितस्य गृहतो न गच्छतइति परिभाषो ज्ञापयतीति भावः। ननु स
यहतोऽति। अत एव सोऽपि पितावाहृतस्तो धूम्र विमव्यतिसा समारेस: पक्षे इति चेत्। इति
स्यादिसंधिः। अर्थवदग्रहणात्। प्रत्ययग्रहणसर्वानन्तं वेति स्यादेतेत्र नाहिता ऽमवेधियवस्थित
मिति भावः तथाहि प्रत्ययपक्षे यपर्वग्रहणे सत्र तदुक्तेति स्यादेतानत्र डित्तानत्रसंज्ञा विधा
नं अर्थवत्स्यात् न वक्तव्यमिति तदेतंयज्ञाद्यपि विधानम् अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकस्य तिसामर्थ्या
दिरेतत्र गृहतोऽति। ग्रहसामान्येन पञ्चकार्थीभावे तस्मै कि के प्रयोगे प्रसिद्धं
ग्रहसामर्थ्येन अर्थवत्परिभाषया पूर्वसूत्रे वेद रित्यार्थता। धातु प्रत्ययपर्य
हासिन्नेव तस्मात् प्रत्ययान्तं यज्ञोपि संस्थितमेव॥ परंतु प्रत्ययोऽन
र्थकः स्यात् तर्हि सात्र घाणेऽति तिस्त्र वेसाति गृहतो ऽनर्थ स्यात्॥ अर्थवदिति
किमनेन धनम् धन भित्वा हो प्रतिवर्णसंज्ञा माभूत्। तस्या वे स संस्या रूपः स्युः॥

स्त्रप्रत्य सि.कौ.स्त्र.

पुंवद्रूपमिति। पुंवत्स्त्रियां इति सत्स्त्री। शाब्दिकानां ... स्त्रियां पुंवत्स्त्रियामिति मतम्। ... सुकृधीरिति विग्रहे ... विशेषः ... पुंधीरिति ...
... लिङ्ग ... तत्रैव ... निषेधः ... विशेष इति ...
... पुंवत् ... स्त्रीलिङ्ग ... निषेधः ... पुंस्त्री ... सुकृधी ...
... स्त्रियां शाब्दिकानां ... इति भावः ॥ ... विग्रहे सी
ति ... विग्रहे स्त्री ... निषेधः ४ ॥ राम -१

... हेतुरिति २

कारात्। सिद्धान्तानां निर्धारणकर्तृ इति केचिन्मते तु पुंवद्रूपम्। पुंस्कन्धीरि
तिविग्रहे तु सत्स्त्रीवद्रूपम्। अभिशयि वप्रयोग इति विशेषः। सुकृधीर्य
५३ स्याः सा सुकृधीः प्राप्ते विग्रहे ... मते सुधीः। श्रीवत्। मन्यते पुंवत्।
सुकृधीरिति विग्रहे श्रीवदेव ... मते। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामणीः पुंवत् स्त्री पृ० ५
स्त्रीगते। पुंधर्मा तथापि ... स्त्रियां मुक्तिः। एवं खलपू पुनर्भूरपि ५३॥
आज्ञेति पुंधर्मत्वमो ... स्त्रियां च। स्त्रियां वर्त्तमानस्य क्रोष्टु
सम्मतेः २ शब्दस्य तृजन्तवद्रूपम् ४ ऋन्नेभ्यो ङीप्। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां
ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। शेषं गौरीवत्। भ्रूः। श्रीवत्। हे

स्त्रियां ... सर्वनाम ... इति ... स्त्रियामिति बाधिकारः २॥ ... इति ... शब्दानां ... विशेषणत्वात् सर्व ...
सर्वे ... सन्ता तेभ्यः २

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ... स्थानशब्देन भवस्थुल्ल इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। सा बाधका विषय एव। तेन प्रस्य ... प्रधीः। प्रधीः। प्रध्यौ इत्यादौ नातिनिषेधः। ... [illegible]
सन्नत्ता व्याख्याने ... तेनैव हे श्रीरित्यत्र निषेधसिद्धिः॥ श्रियाविति ... तस्य आलिसत्वात् ... शिकार्याप्राप्ते ... बाधकाबाधकाविशेषण ... स्थितिः ... [illegible]
... निषेध इति ... [illegible] ... प्रधीरित्यत्र ... शब्दस्य ... ॥ तदुक्तं भाष्ये ... विषयत्वात् ... इयङ्स्था [illegible]
... निषेधपरस्थानयोरर्थे ... इयङुवङ्स्थानतारा॥ प्रधौ प्रधो सिद्धस्य ... इयङुवङ्स्थेव ... इयं वृत्तौ भव
योनिषेधः १ ... तदितिभावः

स्त्रियां तु प्राप्तेराप्नुवन्त शसि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रियाः। ङिति ह्रस्वेति ह्रस्वान्तत्य
प्रयुक्तेऽधिकस्य अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावितिविशेषणं पर्युदस्तसमधस्ये
वानुक्तेः तस्माद्दीर्घस्थाने निषेधो न तु ह्रस्वस्य॥ अतिस्त्रये। अतिस्त्रये। अ
तिस्त्रियाः। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियाम्। अतिस्त्रौ। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ १।४।
इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रि
यौ। श्रियः। वामि॥ ४॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु
स्त्री। श्रीणाम्। श्रियाम्। श्रियि। श्रियाम्। प्रधीशब्दस्य तु कारादीनां मते
स्त्रीवद्रूपम्। पदान्तरं विनापि स्त्रियं वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रि

... स्येति ... प्रधीरावती ... सर्वथैव सर्वः ... तिकारादिना ... ॥ एवं भावः। भाष्ये प्रध्यौ प्रध्ये इत्यादि ... स्थानत्वान्निषेधप्राशंका ... कीर्त्यते ...
... बहुव्रीहिः कथापदे। किं ... प्रधीत्यत्र ... नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्याभावात् ... स्त्रीविषयत्वेन ... [illegible]
... साधनपरस्त्रीत्वं ... सर्वः ... प्रयामण्यो ... [illegible] ... पुंसः ... [illegible] ... सेवापरं तरं विना ...
... साधारण ... ॥ ... विधीयते ... भाष्ये ... तिसद्ध्यौ ... ॥ २॥ ... इति। स्त्रियामिति शेषः॥ श्रीराम। श्रीराम। श्रीराम।

श्रीरामः
मनोरमा

८

त्यय श्च कृते ऽर्द्धर्चिगृह्यन्ते स्येव स्यापकृत्य संभवाच्च उक्तं तथ्यस्यापि इह किञ्चिदुच्यते
इति न्याये न इह करणाभाव कस्ययोगो वियाते। अप्राधान्ये स्यात्। तो विभक्तिकार्यं। अह
३२ वो स्ये स्थं सति प्रत्याख्यान संभवाच्चेति दिक्॥ अर्धधातुरिति। किम्। अहन् न सेः। पंभ्राः
हतः। नन्वकार्यका स्वपन्ते प्रत्यात्त्वेन पर्व्युदासादित्तिया वाम। प्रत्ययपरन्ततो
नोत्रपर्युदासा प्रक्लृप्तेः॥ नपुंसकस्य झलचः। हलि बैधे नसाधितस्थात्र कृ ... यथा राजे
त्यादेन रसोपः स्यात्। अप्रत्ययः किम्। हरिभूष्कृतेषि। अत्र सुब्विधेनार्भीभूतः। अप्रत्ययान्तः
किम्। तत्रैव विभक्तिविशिष्टतोमभीभूत॥ नानाव भ्राजे नेव कृतेः इत्यादौ प्राप्तिपरि
कल्पं स्यादेवातथा वहुस्याम नपुंसक इति हलन्तं सा प्रतिश्च स्यादिति वाच्यं॥ का
र्य्यका विधान्ते तादृक् सिद्धेः। वचोरेशोषे विभक्ते र्का रस्थो नोन्तापूर्ता। सप्तम्याविपर्य
रसो वेत्पादि नि ईश्वरा स्यो नपुंसक इति सूत्रे प्राप्तिपरिकथन हरा ऽनुकर्षे ३२
सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु। वतुप इति प्रत्ययपर्युदासेन कर्तव्यः। प्रसपा

तायते येऽक्ष सिद्धेशा मकृसिप्रस्य पाविमा गस्तौ दृष्टिग्रमा नाश्च सर्वः कल्पित रुव
परमापर्ति स्तु सोहृदच्यार्थ गोलिति सिसंता तस्य ॥ हृिता ५ वाचाशि नमारो
नं वा सा नामुपास्त स नः । अवस्येय र्पदिलिया ॥ तः स सं सम गोहते पुति ॥ कथम
न धाइ दुर्गं वतमात्र पश्चेस्यु ॥ तथा वधस्य हानादिहि के ॥ अर्थवनो वर्तीइति
प्रघक्षक्र धेति प्रपीत इत्यत्र वारोऽर्थ गालितिभा को स्य मे योनत्तमाय
धं वन्मत को व्यर्थ गानेय ॥ स्या विर्वनं प्रस्य वर्णे गाप्ति त्यासा क स्वनामाव भि हैं प्रि
ति चेन्न दुन्नो लल्पता त । नैवा क स्य नाशा स्व कृ संमतेति वेला ॥ इति परु तो
पचतुर्वर्तु पर्णिरिताइसि सत्यै पूरणा स्याऽर्थे ऽनप्र सपस्या पूर्सि प्रितामाः भावा
कारै कस्यातरा । प्रसप इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतो विसंमत मेवेदं स्मरा॥ व
चामि शोषा घर्षे श्चैवपाहित दधिनाम् प्रमितपसेव्यो सार्थिक प्रसपाइ रूस्तिदेः
स्या स्येष्यधसां तो न पस्यानिर्विवप लापाता ॥ अप्रनिंत तस्यापतस्य कथं चि

स्मत ह्रिसेति तृयेस कमूहत्ता पुरि भाषा नो पतिक सवय तिरुकसत्वा त्रिस तत्व मा पतुप इति
समास स्पहता न त्रिव न्ना र्थ कि तु गिरुत्वर्थ स्त्रेज मर्प त्व हि तत्तिमत्वे कतिश्च्याद्वित्वाश
कित्सैव्हासार्व । नच सा समासेत्ती ति । मुवेस्व नत्यप्रस- त्रिद्धानो ताथ रेफा मीभि
मुपगमाद तिनी स्तीति यभित्नभेध । त्रिपंपहकपते ति स्वत्ता ता स्येथ । पत्तुः सर्व
सैर हि भाक्ता वेविचवन्तुप रवेति मस्ति नभि ति । मुपपनैकाधिके ते स्वो व्यस तदृव
पङ्क्तिपदज नं इत्याघ त्रिरे: । ब्रह्मिरूं स्पहता तन्त्रु शिक्र पर भि ति के नी । प चत क्तीसाह
यीति स्या पे ७ किं पेप कमूहतोपनि भाषा पा मूः सके नो प हेश । नि त्वा साथ ति
पपा भिरुधी रै पस्या स्तो ताभ ता पक्रा तेऽनेक्र सपु द्य वार्थः तेन निपा तस्या नर्थ
क स्प या ति परिक संसाथ नाभि । णि सं र्ध मा चे वां द्यात्वो पप वो नी नास्ति तद्धर्ष मिति सम ३५
ममध प ति । मप्रहेमूरं तो भुतुं म्प्र का पर्यत्त सहा भेद्वि पस्ता वा । मपभ्य पेत्याभ्रा । दे
न्मा ति परिक संभ पत्ता पा ते ति प षो । भेदाविधत्ता पां तु संत्ता स्पाद । मुं यधु
मा ति प षो । विर द्वि शिक स्वा ति । लिंग भेधेक श्वत्व पाघ शिा हस्व । यीत्व यः ।

मस्रूवंसरंगैषोरतिति भ्राव्वंशाद्गे ऽ ववरेत्वशावर्धापतो ऽयोध्यात्विं वंदोपनरप्म·व
इवलु थिःभ्रति। मिवमशरि ॥·पञं·वत्रं घातेइस्यादि। वृषेभिगाइसुपरवत्तोाम
ऽताःसुभ्रत्वपोनेत्वविजाध्याः पन्थ यानजमधानि सःहैसंशानस्यात्ता ःइ·तं यह
रात्वाग्रोपमधीसेवरिनार्थतातं·पूर्वभानःवइभितिकिमा।धकुलिरिशिकस्वध्रा
तिपरिथसंरतावधात्वान्तं सेनधुपवहंय इस्वत्रप्रण मजलोभुकिधकु वडुशकस्य
वि·· पुन्तर्मसिऽपोताभ्रा तातपंसिद्धतिः धद्वाप्रकतिप्रत्ववधावानावनसंघा
तत्विसपकोनिपबोलुः नवापवन्सेरगपुनूकाभिसाद्गोपुहवाविसाहःसंया
स्वादिसिधावसा।।ऋषभिसं·मेधवारता।सं।प्रसवाधोहिविशिव·वधा·यीसनतत्तं
नवरार्थमात्रेपलभुरुनाभिवंस्वार्थधिलंस्नातनिपमनक्लमाहःतेनेस्यादि·नवं
पमवभ्रःसर्वनापरःशक्तिवारोधावन्तस्यासरारुजीराधृमग्रहत्तानलिधारके पूर्व
स्यापिग्रहत्ताप्रतिवेभोभः।समासग्रहत्तावृत्तिं वमेनवपत्नाद्वःभ्रा।रावपंव

तत्स्वयंप्रकाशानन्दैकरसत्वभोक्तृत्वपरमात्मास्येश्वरत्वसरतं तल्लीनं दृढ्तांबुध्यानानंदस्वरूपत्वलक्षणमात्म
स्वभावाभाव्यत्रभ्रमितिनिमित्तमिति निमित्तकारणीभूताविद्यादिमाल्मवाचिच्छित्वमवगन्तव्यं तस्मात्मकारकान्योजीवःशेषत्वेष्वणा
१वेतिसिद्धं तत्रापि शेषत्वं रामस्य सकलविधिकैंकर्यनिपुणा इति पंचविधानां सर्वेषां सर्वकाले सर्वावस्थासु भगवद्दास
त्वभगवत्स्वरूपानुभवानंदभोगपत्वभगवत्प्राप्त्यहमेवोचितमित्याह दासनितः॥ दासत्वमेव परं धर्मं दासत्वमेव परं हितं
दासत्वेनैव भवेन्मुक्तिरन्यथा निरयं व्रजेत् ॥१ नारायणस्य दास्येन भवन्ति नराधमाः तेषां मेव बहिःसंसक्तेः निरयं ब्रह्म
णानपर २ विस्मोर्हीस्पराभार्तोर्यं शं नुनुभवेत्प्रियेत्॥ जीवं तस्य गुहि चांगा साभवीथ्यं जितेन्द्रियः ३ तस्मा
द्दास्यं परम भक्तिमार्गमनन्यपरत्तम नित्यमेनिषितं सर्वेषु ध्यानश्रीपतेर्हरेः सदा विस्मोरन्तु चरत्वेहि मा हस्माङ्
मेनिषितः ४ न दास्ये परे स्वबंधनं परिकीर्तितं मितिपाक्षो ॥५ विहरन्तं स्त्रुवंरामजानकीसहितं तद्

श्रीराम

१०.५० अहं सेवां करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ६ एतेन नित्यत्वं सर्वत्र सर्वकालेषु वृत्तिप्रतिपादनात् जीवस्य भग
वच्छेषत्वमेव स्वरूपप्रयुक्तो धर्मः यथा कश्चित् क्षेत्री स्वीयं क्षेत्रं क्षेत्रं वर्षं यावत् पालयति पालयति
तथैव भगवानपीच्छया अपि स्वक्षेत्रं स्वामित्वविशिष्टोऽपि तज्जगत्सृष्टिस्थितिसंहार व्यापारैः पालयति जगच्छे
षानिति क्षेत्र क्षेत्री स्वामित्वमिति भावः अनेन जीव ब्रह्मणोर्नैव विध संबंधो दर्शितः न चैनं जायते म्रियते वा
विपश्चित् अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः इत्यादि श्रुति स्मृति व्याप विरोधात् कथं जीवोत्पत्ति
रिति वाच्यं तत्र विपश्चिदादिर्भिर्नाम नरभणे नाहि स्वस्वरूपान्यथाभावापत्तिः किंतु स्थाने देहे वप्रति
बेधात् ज्ञान संकोच विकासरूपस्वभावान्यथाभावापत्तिरूपकार्यं स्व स्वरूप नित्यत्वे ऽपि

११०

एतत्सर्वं शारीरकभाष्ये स्फुटं एवं मकारार्थमुक्त्वा ॰ नमःपदार्थमाह नमोरिति नमोर्मकाररकारयोर्मध्ये नमू
कार अनयोः सद्भाव्यो: जीवात्मपरमात्मनोः संबंधनवविधम् शेषशेषिभावं पितापुत्रभावं भार्या
स्वामिभावं नियामनियामकभावं आधाराधेयभावं स्वस्वामिभावम् शरीरशरीरिभावं धर्मध
र्मिभावम् रक्ष्यरक्षकभावम् अन्येषां भगवद्भागवतव्यतिरिक्तानां ब्रह्मरुद्रादिदेवानां तदाराधकदेवतांत
रसाधनांतरप्रयोजनांतरपराणां देहात्माभिमानिनां स्वस्वातंत्र्याभिमानिनां स्वशेषत्वाभिमानिनां ॰
चेतनानां तच्छेषभूतानां चेतनानां च शेषः यो मानभवति तथाभूते उपदिष्ट नीयर्थः नाहिंसा
शेषु उपसर्गस्वर विभक्ति प्रतिरूपकाव्ययनेनसत्रैणास्वरणां निपातत्वेनानेकार्थत्वादक

रामर
१०
रस्यस्व कारार्थे वक्तेनावधारणार्थे वत्वान्मकारवाच्यो जीवरकारस्याप्यरामस्येव शेषभूतः नान्यस्येति फ
लितम् केचित्तु वाक्यार्थास्तु अन्यतः प्रपद्ये रामः सीताभयस्तु नन्वाकारा ७ ८ मस्तु धनुष्पाणिः तं दृष्ट्वा
तोनुजगाम ह १६ इत्युक्तरीत्या रामलक्ष्मणयोर्मध्ये सीतावस्थानवत् भर्तुः १ शायां आद्येरिकारयोऽत्र तोसा
ताएवस्थावच्च उकारमकारयोर्मध्ये आकारेण लक्ष्मी रूप्यते तथा लक्ष्मी १ पत्वं १ आद्व तेव असिन्नर्थे
अवधारणार्थ इत्युक्तं भगवति अभ्यक्ता वा युक्तं इति वत् भगवच्छरीर १ शेषत्वं [illegible] वहीय अन्यप्र
वर्त्तनिवृत्तेरेवावकृतकृतेन प्राधान्यत्वात् इदं व धारणार्थे त्वमेवयुक्तं इति संप्र हाय अस्त्र [illegible]
जनाद्यपि जीवशेषत्वं [illegible] स्याविरुद्धस्तु नन्वभगवच्छेषत्वस्य [illegible] सिद्धं नन्वेवेतनस्य वपंना